

KIETIEJI IR MINKŠTIEJI PRIEBALSIAI LIETUVIŲ LITERATŪRINĖJE KALBOJE IR TARMĖSE

Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje ir daugelyje tarmių kietieji ir minkštieji priebalsiai sudaro darnią koreliaciją. Prieš užpakalinės eilės balsius *ā, o, ū* pagal kietumą ir minkštumą gali būti priešpastatomi visi priebalsiai, išskyrus *j*. Be fonologinio, lietuvių literatūrinė kalba ir dalis tarmių turi nuoseklų pozicinį priebalsių minkštumą prieš priešakinės eilės balsius.

Tačiau kai kurių tarmių konsonantizmo sistema yra kitokia. Vienose tarmėse kietųjų ir minkštųjų priebalsių koreliacija visai panaikinta (vadinamoji lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje), kitose iš šios koreliacijos iškrita tik kai kurie priebalsiai (pietiniai pietų aukštaičiai), daug tarmių neturi pozicinio atskirų priebalsių minkštinimo prieš *e, é*, rečiau prieš *ī, ie*. Iki paskutiniųjų metų šis sudėtingas reiškinys buvo vadinamas priebalsių kietinimu, ir tik neseniai suabejota tokiu jo aiškinimu¹.

Nėra abejonių, kad vadinamasis „priebalsių kietinimas“ yra nevienodos kilmės ir senumo. Vienu priebalsių kietėjimas tebėra užuomazgos stadijoje (*b, p, m, v*), kiti išlaikė aiškius buvusio minkštumo pėdsakus (*š, ž, č, dž, c, dz*, plg. pietų aukštaičių *mél'žė, mel'žėjà, Gil'sė, šal'cai* ir kt., kur *l'* galėjo atsirasti tik prieš minkštą priebalsį), dar kitų (*l, s, z*) buvusio minkštumo jokių pėdsakų nėra. Kalbininkai dažnai aiškina, kad priebalsiai lietuvių kalbos tarmėse sukietėjo dėl kaimyninių kalbų įtakos, nors ne viską tokiu būdu galima įtikinamai paaiškinti². Kai kurių priebalsių kieto tarimo priežasčių reikia ieškoti pačioje baltų kalbų konsonantizmo sistemos raidoje.

Lietuvių kalbos kietųjų ir minkštųjų priebalsių koreliacija – atsiradęs ir išsivystęs reiškinys. Baltų prokalbėje tokios koreliacijos negalėjo būti, nes baltų kalbų minkštieji priebalsiai prieš užpakalinės eilės balsius kilę iš junginių *C+i*.

¹ J. Kazlauskas, rec.: Acta Baltico-Slavica, 3, Baltica in honorem Iohannis Otrębski, Białystok, 1966, 196 p., – Baltistica, III (2), 1967, 238; A. Girdenis, rec.: Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiiais), Leidykla „Mintis“, Vilnius, 1966, 542 p., – Baltistica, IV (1), 1968, 136.

² Tiesa, K. Jaunius, pirmasis bandęs paaiškinti kieto *l* tarimo prieš *e, é* priežastis, neieškojo kitų kalbų įtakos, bet šiandien jo teorija atrodo gana fantastiškai, žr. К. Явнисъ, Поневъжскіе говоры литовскаго языка, – Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 г., 207.

Sunku pasakyti, koks priebalsis buvo baltų prokalbėje prieš *i*. Iki šių dienų išlikusiuose junginiuose *b, p, m, v+j* rytinėse aukštaičių tarmėse lūpinio priebalsio minkštumas ryškus, o vidurinėse rytų aukštaičių tarmėse (apie Ukmergę) jo beveik nėra, ypač morfemų sandūroje. Jei priebalsiai prieš *j* ir buvo minkštinami, tai nebuvo fonologinis, o pozicinis minkštinimas. Pagrindinė opozicija konsonantizmo sistemoje buvo skardumas – duslumas.

Nesant kietųjų ir minkštųjų priebalsių opozicijos, didesnis funkcinis krūvis turėjo tekti balsiams. Tai visiškai įmanoma baltų kalbose, turinčiose tokią sudėtingą vokalizmo ir prosodijos sistemą.

Priebalsių minkštumas yra papildoma artikuliacija. Nesant fonologinio priebalsių minkštinimo, reikia manyti, nebuvo ir pozicinio minkštinimo, kaip dabar yra latvių kalboje, arba jis buvo silpnas, kaip slavų prokalbėje. Jei toks silpnas minkštinimas ir būtų buvęs, tai fonologiniu požiūriu šie priebalsiai buvo lygūs kietiesiems.

Kad baltų priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius nebuvo minkštinami, kalbinėje literatūroje rašyta ne kartą³. Tokią išvadą paremia ir dabartinių baltų kalbų bei jų tarmių faktai:

1. Pozicinio priebalsių minkštinimo nebuvimas latvių literatūrinėje kalboje ir daugelyje jos tarmių, taip pat labai silpnas minkštinimas žemaičių tarmės šiaurės vakarų dalyje.

2. Priebalsių *l, s, z* kieto tarimo prieš senuosius *ě, en* rytinėse ir pietinėse tarmėse visai nėra kuo paaiškinti. Lietuvių kalbos tarmėse priebalsiai kietinami plačiai, bet beveik visų jų kietinimui neabejojamos įtakos turėjo kaimyninės kalbos: pietų aukštaičių tarmėje dėl lenkų kalbos įtakos sukietėjo *š, ž, č, dž, r* (pastarasis, reikia manyti, tik prieš *ā, o, ū, ĭ, ie, o* prieš *ě, en* galėjo būti seniai kietas⁴); nuo šio proceso neatskiriamas ir priebalsių *c, dz* kietinimas; Prūsų Lietuvos tarmėse priebalsių kietinimą galima paaiškinti vokiečių kalbos įtaka; netiesiogine slavų kalbų įtaka, matyti, galima paaiškinti priebalsių *t, d* kietėjimą; šiaurės Lietuvoje pastebimas šioks toks priebalsių kietinimas, atsiradęs dėl latvių kalbos įtakos. Priebalsių *l, s, z, r* kietas tarimas prieš senuosius *ě, en* sudaro labai seną sluoksnį. Jie turėjo būti tariami kietai, kai visų minėtų kietinimų dar nebuvo. O pačiai lietuvių kalbai priebalsių kietinimas nebūdingas: joje nuosekliai vystėsi tiek funkcinis, tiek pozicinis priebalsių minkštumas. Todėl kietas priebalsių *l, r, s, z* tarimas prieš *ě, en* galėjo likti iš tų laikų, kai pozicinio minkštumo iš viso nebuvo.

³ J. Endzelīns, Lekcijas par baltu valodu salīdzināmo gramatiku, Rīgā, 1927, 97; E. Курилович, О балто-славянском языковом единстве, – ВСЯ 5 1958 29; J. Safarewicz, Rozwój fonemów szczelinowych i zwartoszczelinowych w językach bałtyckich i słowiańskich, – Rocznik slawistyczny, XXVI, cz. 1, 1966, 5.

⁴ Ž. Urbanavičiūtė, Priebalsiai *l, r, s, (z?)* prieš negalūninius *ě, en* lietuvių kalbos tarmėse, – Kalbotyra, XXI, Vilnius, 1970, 77.

3. Toks išeities taškas padeda paaiškinti ir kupiškėnų dadininkavimą: *n'ešū* sunkiai gali virsti į *našū*, bet toks virtimas visiškai įmanomas, jei *n* buvo nepalatalizuotas (*nešū* > *nəšū* > *našū*).

Baltų ir slavų kalbose *į* tarp priebalsio ir užpakalinės eilės balsio pradėjo nykti. Lietuvių kalbos tarmėse šis procesas dar nėra pasibaigęs: po priebalsių *b, p, m, v* *j* plačiai tariamas rytų aukštaičių, pietų aukštaičių tarmėse, buvo tariamas Prūsų Lietuvos tarmėse. Po daugelio priebalsių to *j* jokių pėdsakų nebeturime: po priebalsių *k, g, l, n, r, s, z, š, ž* jis turėjo išnykti labai seniai. Slavų kalbose dėl *į* nykimo šioje pozicijoje susidarė tik trys patvaresnės poros: *l-l', n-n', r-r'*, bet, nesant neutralizacijos pozicijos, jų ryšiai buvo silpni. Daug minkštųjų slavų priebalsių kokybiškai tiek pakito, kad nebegalėjo būti minkštieji atitinkamų kietųjų priebalsių koreliatai. Todėl kai kurie kalbininkai mano, kad lemiamą vaidmenį slavų kietųjų ir minkštųjų priebalsinių fonemų koreliacijos vystymesi suvaidino pusiau minkštųjų priebalsių suminkštėjimas⁵ ir redukuotųjų *ɤ, ɸ* išnykimas silpnoje ir vokalizacija stiprioje pozicijoje.

Skirtingus rezultatus joto nykimas davė lietuvių kalboje (ir nuo latvių, ir nuo kaimyninių slavų kalbų): susidarė poros *l-l', n-n', r-r', s-s', z-z', š-š', ž-ž', k-k', g-g'*, kurių abu nariai skyrėsi tik palatalizacijos buvimu ar nebuvimu. Kiek kitoks santykis susidarė tik tarp lūpinių priebalsių ir *t, d* kietųjų bei minkštųjų porų. Žodžio pradžioje visos tarmės po lūpinių išlaikė jotą (išskyrus vieną kitą šnektą pietų aukštaičių tarmės pakraščiais, kur sakoma *p'áuna, b'aurùs, sp'áuna*). Dalis rytų aukštaičių, pietų žemaičių ir Prūsų Lietuvos tarmių išlaikė jotą ir morfemų sandūroje. Bet nemaža tarmių morfemų sandūroje turi poras *b-b', p-p', m-m', v-v'*.

Priebalsiai *t, d+į*, nykstant jotui, smarkiai pakito: tapo ne minkštaisiais *t', d'*, o kokybiškai skirtingomis fonemomis *č', dž'* arba *c', dz'* (tik žemaičių tarmėse ne žodžio pradžioje tam tikrais atvejais *tj, dj* > *t', d'*).

Taigi joto nykimas tarp priebalsio ir užpakalinės eilės balsio lietuvių kalboje sudarė sąlygas kietųjų ir minkštųjų priebalsių koreliacijai atsirasti ir vystytis.

Lietuvių kalboje priebalsiai suminkštėjo ir prieš priešakinės eilės balsius. J. Kurilovičiaus nuomone, šiam minkštėjimui turėjusios įtakos slavų kalbos (baltarusių arba lenkų)⁶. Mūsų manymu, tam susidarė sąlygos ir pačioje lietuvių kalboje. Atsiradus minkštiesiems priebalsiams iš priebalsių junginių su jotu, susidarė anomalija: linksniavimo ar asmenavimo minkštųjų kamienų paradigmos tas pats priebalsis vienoje formoje yra minkštas (prieš užpakalinės eilės balsį), kitoje – kietas (prieš

⁵ Čia vartojamas tradicinis šio proceso pavadinimas, nors ne visi su juo sutinka, žr. Л. Э. Калнынь, Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, Москва, 1961, 18 – 19.

⁶ Žr. J. Kurilovičiaus min. str., p. 29.

priešakinės eilės balsi), plg. *žalias* < **žaliās* ir *žali* < **žalie*, *geriu* ir *geri*. Be to, jau iš seniau buvo modelis, kai abiem atvejais priebalsis buvo minkštas (*lekiu* – *leki*, žr. žemiau). Dėl šių priežasčių ir galėjo pradėti vystytis pozicinis visų priebalsių minkštinimas. Jį, be abejo, stimulavo ir skiemens sinharmonizmo dėsnis.

Baltų ir slavų kalbose priebalsiai *k*, *g*, būdami ypatingai jautrūs palatalizacijai, sudarė ypatingą grupę. Ryškiai veliarinė jų artikuliacija sunkiai suderinama su priešakine vokalizmo artikuliacija. Todėl reikia manyti, kad pozicinis *k*, *g* minkštumas baltų kalbose taip pat atsirado labai anksti. Bet lietuvių kalbos tarmės rodo, kad seniau už kitus priebalsius pozicinį minkštumą turi ir priebalsiai *š*, *ž*. Priebalsiai *k*, *g*, *š*, *ž* skiriasi nuo kitų priebalsių keliais momentais:

1. Rytų aukštaičių kupiškėnų tarmėje *e*, *é* prieš sekančio skiemens kietą priebalsį virsta į *a*, *ā* po visų priebalsių, išskyrus *k*, *g*, *j*, *š*, *ž*. Kai vyko kupiškėnų vokalizmo asimiliacijų reiškiniai, priebalsiai prieš *e*, *é* dar, matyt, nebuvo minkšti, išskyrus *k*, *g*, *š*, *ž*.

2. Panašių reiškinių esama ir šiaurinėse žemaičių tarmėse. Pvz., apie Mažeikius negalinių skiemenų priebalsių prieš *ė*, *ė́* minkštumas yra visai nežymus, jei tolesnis skiemuo prasideda kietu priebalsiu, bet priebalsių *k*, *g*, *š*, *ž* šioje pozicijoje minkštinimas stipresnis⁷.

3. Priebalsių grupėje *l*, *r*, *s*, *z*+C prieš *e*, *é* įvairiose pietų ir rytų aukštaičių šnektose išlaikomi kieti *l*, *r*, *s*, *z*, kai C yra bet kuris priebalsis, išskyrus *k*, *g*, *š*, *ž* (junginys *l*, *s*, *r*, *z*+*j* nepasitaiko). Pvz., *kelmālis*, *balsālis*, *tiltālis*, *geldālā*, *kilpālā*, *vardālis*, *plūksnālā*, *guldē*, *šāldē* (pavyzdžiai iš įvairių rytų ir pietų aukštaičių tarmių), bet visur sakoma *vil'kēlis*, *dal'gēlā*, *dal'gēlis*, *par'šēlis*, *kul'šēlā* ir pan.

4. Priebalsiai *k*, *g* tarmėse nekietinami.

Taigi seniausią pozicinį minkštumą turi priebalsiai *k*, *g*, *š*, *ž*. Visi priebalsiai suminkštėjo prieš *į*, *ie*, tik šiaurės vakarų žemaičių tarmėse kai kurie priebalsiai silpnai teminkštinami prieš *e* < *i*, o prieš *ė* tarmėse kai kurie priebalsiai, kurių artikuliacijoje aktyvi liežuvio priešakinė dalis (*l*, *r*, *s*, *z*), liko nesuminkštėję. Priebalsiai *t*, *d* ir, matyt, *n* prieš *ė* irgi ilgiau išliko nesuminkštėję, negu prieš *i* tipo garsus, nes *t'*, *d'* > *c'*, *dz'* (vadinamasis „dzūkavimas“) tik prieš *į*, *ie*, bet nevirto prieš *ė*. Dabartinėse rytinėse tarmėse kietai tariami *t*, *d*, *n* prieš *ė* gali būti ir kitos kilmės⁸.

Fonologinio ir pozicinio minkštumo vystymasis padarė pakitimų ir vokalizmo sistemoje. Sumažėjo opozicijos priešakinės eilės balsis – užpakalinės eilės balsis reikšmė. Tai sudarė sąlygas fonemoms *e* ir *a* tapti vienos fonemos variantais. Antra vertus, fonemų *e* ir *a* opozicijos neutralizacija praplėtė kietųjų ir minkštųjų priebalsių koreliacijos sferą: kietieji ir minkštieji priebalsiai prieš *a* buvo priešpastatomi

⁷ A. Girdenis, Mažeikių tarmės fonologinė sistema (filol. m. kand. laipsnio disertacija – VVU MB RS), Vilnius, 1967, 239–243.

⁸ Žr. min. J. Kazlausko recenziją, p. 238.

tik morfemų sandūroje (*kariavo—garavo, gerai—apygeriai*), dabar jie gali būti priešpastatomi ir žodžio pradžioje (*ratas—retas*), atsirado naujų opozicijų *t—t'*, *d—d'* (*takù—tekù*).

Vėliau tarmėse atsirado naujų pozicijų, kur priešpastatomi kietieji ir minkštieji priebalsiai. Nukritus galūniniams balsiams ar sutrumpėjus morfologinėms formoms, tokia opozicija susidaro žodžio gale: inf. *būt'* — cond. III a. *būt*, voc. sing. *senel'* (seneli) — *senel* (senele) ir pan. Daugiau tokių porų atsirado rytinėse tarmėse, vakarinėse priebalsiai žodžio gale dažniausiai sukietinami.

Skirtingai nuo kaimyninių slavų kalbų, kur po redukuotųjų *ъ, ь* išnykimo galima priešpastatyti kietuosius ir minkštuosius priebalsius prieš priebalsį, lietuvių kalboje priebalsio kietumas ar minkštumas prieš priebalsį yra pozicinis: visa grupė būna kieta ar minkšta, tik *k, g* menkai pasiduoda asimiliacijai. Dar lemia ir skiemuo.

Kiek kitaip kietųjų ir minkštųjų priebalsių koreliacija vystėsi kaimyninėje latvių kalboje. Čia, kaip ir slavų kalbose, daugelis priebalsių po joto išnykimo kokybiškai pakito, todėl atsirado tik trys tikros poros: *l—ļ, n—ņ, r—ŗ*. Priebalsių *k—ķ* ir *g—ģ* koreliacija labai menkai teišsivystė, nes *k, g* turi ir kitus koreliatus *c, dz*, su kuriais kaitaliojasi labai dažnai, sudaro beveik visas morfologines korespondencijas.

Taigi kietųjų ir minkštųjų priebalsių koreliacija po joto išnykimo latvių kalboje išsivystė labai silpnai. Gal būt, todėl ir pozicinis minkštumas latvių kalboje neišsivystė.

ТВЕРДЫЕ И МЯГКИЕ СОГЛАСНЫЕ В ЛИТОВСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ И В ДИАЛЕКТАХ

Резюме

Для современного литовского литературного языка и многих диалектов характерна фонологическая оппозиция твердых и мягких согласных. В прабалтийском такой оппозиции быть не могло, так как *С* перед гласными заднего ряда < *Сʒ*. Опираясь на данные современных балтийских языков, можно сделать вывод, что и позиционное смягчение в прабалтийском отсутствовало: позиционное смягчение отсутствует в латышском литературном языке и в части диалектов; оно слабо развито и в северо-западных диалектах литовского языка; в купийшкском говоре переход *Се, Сē* в *Са, Сā* (*nešù > našù* „несу“, *bėgu > bāgu* „бегу“) мог осуществиться в том случае, если *С* был непалатализованным. Перед гласными *ī, ie* согласные получили мягкость почти во всех диалектах. Перед *ē* раньше других были смягчены задненебные согласные. Зубные согласные *l, r, s, z* перед *ē* в части диалектов и по сей день остались твердыми. Согласные *t, d* также перед *ē* получили мягкость позже, чем перед *ī*, ср. формы восточных и южных диалектов *dzirba < dirba* „работает“, но *dėga* „горит“. В диалектах встречающиеся другие отклонения от функционального или позиционного смягчения можно объяснить отвердением согласных.